

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Жан-Антуан Ніколя де Каріта, маркіз де Кондорсе (1743–1794), представник молодшого покоління просвітників, якому судилося на власні очі побачити Велику революцію і постраждати від неї, був одним з найрадикальніших уособлень правозахисного аспекту просвітницької філософії. Кондорсе не обмежувався обстоюванням загальних прав людини, він проектував високі принципи на реальну дійсність, послідовно вимагаючи при цьому скасування усіх несумісних з ними «передсудів». Радикалізм Кондорсе якнайповніше виявився в питанні про рівність статей, оскільки більшість просвітників, беззаперечно визнаючи пригнобленим становище населення колоній чи, скажімо, протестантів у абсолютистській Франції, не виявляли готовності вимагати для жінок повного політичного рівноправ'я з чоловіками.

Дуже показово, що Листи городянина з Нью-Гейвена... вийшли друком напередодні революції. Мені, ніж через рік закладені в них принципи Кондорсе доведеться обстоювати вже під час політичних дискусій про реальний устрій революційної держави (див., наприклад, Sententiae IV, сс. 229–231).

Особлива цінність наведеного тексту полягає у тому, що він, як і концепція Ф. Пулена де ла Бар, висунута століттям раніше, відображає нерозривний зв'язок між тематикою прав людини і теоретичним фемінізмом як її логічним вислідом.

Жан-Антуан КОНДОРСЕ

ЛИСТИ ГОРОДЯНИНА З НЬЮ-ГЕЙВЕНА ДО ГРОМАДЯНИНА З ВІРДЖІНІ ПРО НЕПОТРІБНІСТЬ РОЗПОДІЛУ ЗАКОНОДАВЧОЇ ВЛАДИ НА ДЕКІЛЬКА ПАЛАТ

Лист 2.

[...] Ми хочемо такої конституції, принципи якої засновувалися б виключно на природних правах людини, що передують соціальним інституціям.

Ми називаємо ці права *природними*, тому що вони випливають з людської природи, тобто тому, що з тієї миті, як отримує існування почуттєва істота, здатна міркувати і мати моральні ідеї, вона з очевидністю і за необхідністю повинна користуватись цими

правами і не може бути їх позбавлена справедливим шляхом. Ми гадаємо, що право голосувати з приводу спільних інтересів (чи то особисто, чи то через вільно обраних представників) є одним з цих прав; що стан¹, за якого частина людей (чи принаймні людей-землевласників) позбавлена цього права, є вже не вільним станом, а різновидом аристократії, байдуже наскільки великій частині населення це право надане; що, як за монархії й аристократії, він може мати більш або менш гарну конституцію залежно від того, наскільки інтереси тих, в чийх руках влада (висловлюючи це, я керуюсь не [принципами] розуму, а теперішнім станом цивілізації²), відповідають чи не відповідають загальному інтересові – але вже не є дійсно республіканським. Зважаючи на цю обставину, можна сказати, що досі такого стану реально не існувало ніде³. Хіба не тому люди мають права, що є почуттєвими істотами, обдарованими розумом і моральними ідеями? Отже, жінки повинні мати абсолютно такі самі права, [як і чоловіки], проте ніколи, за жодної з конституцій, що мають назву вільних, вони не користувалися громадянськими правами⁴.

Навіть якщо прийняти принцип (саме на ньому ґрунтується захоплення п. Делорма англійською конституцією), за яким цілком достатньо, аби влада перебувала в руках чоловіків⁵, які не можуть мати іншого інтересу (особистий інтерес не враховуємо), окрім того, який має вся сукупність громадян, то в розглядуваному нами випадку з нього не можна було б скористатись. Факти доводять, що чоловіки мають або думають, що мають, інтереси, вельми відмінні від інтересів жінок, адже скрізь вони запровадили проти них гнобительські закони або принаймні встановили між статями величезну нерівність. Нарешті, Ви, поза сумнівом, схвалите той англійський принцип, за яким людей можна законно примусити до сплати лише тих податків, за які вони проголосували, хоча б через своїх представників; але ж з цього принципу випливає, що будь-яка жінка має право відмовитись платити податки, встановлені парламентом.

Не бачу, що саме можна було б переконливо протиставити цим міркуванням, принаймні коли йдеться про вдів і неодружених жінок. Стосовно ж інших можуть сказати, що здійснення громадянських прав передбачає, що [людська] істота здатна діяти за своєю власною волею. Але тоді я відповім, що, у свою чергу, є тим більш несправедливими самі громадянські закони, якими між чоловіками й жінками запроваджено нерівність достатньо велику, аби останніх можна було вважати позбавленими переваги мати власну волю. Принагідно до суспільства, складеного з двох осіб, я бачу лише один необхідний і справедливий різновид нерівності, той, що виникає з необхідності в нечисленних випадках (коли не можна дозволити кожному діяти на власний розсуд, а не-

обхідність діяти не дозволяє зволікати аж доки обидві волі дійдуть згоди) погоджуватись з особою, голос якої є вирішальним⁶. Не важко буде припустити, що цей вирішальний голос, в кожному зі згаданих вельми рідкісних випадків, має за необхідністю належати якійсь одній статі. Видається природнішим розподілити цю прерогативу і наперемінно вважати вирішальним голос то жінки, то чоловіка – залежно від випадків, коли видається ймовірним, що чиясь воля більше узгоджуватиметься з розумом. Ідея такого запровадження більшої рівності між статями є не настільки новою, як могло б видатись. Імператор Юліан⁷ дозволив, аби жінки могли посилати своїм чоловікам листа з вимогою розлучення, тобто надав їм право, яким від перших століть Риму користувались самі лише чоловіки. Отже, мабуть, найменш галантний з цезарів виявився найсправедливішим стосовно жінок.

Але, встановивши, що справедливість вимагає покласти край цьому виключенню жінок з царини громадянських прав, я ще маю дослідити питання про те, чи можна їх обирати для виконання державних функцій. Будь-яке виключення⁸ такого штибу висвітлює дві несправедливості, одну – щодо виборців, свобода яких зазнає обмежень, другу – щодо тих, хто зазнав виключення і втрапив перевагу, яку мають інші. Отже, мені здається, що законодавчому запровадженню таке виключення слід лише тоді, коли розум з очевидністю доводить його корисність і коли встановлено гарну форму обрання, а це, слід вважати, стається вкрай рідко. Я навіть вважаю, що, легально виключивши осіб, котрих засуджено судом як винних у якихось злочинах, а також осіб, що є домашніми слугами, ми без жодних незручностей можемо і навіть (якщо поважаємо свободу) змушені обмежитись лише законодавчим проголошенням невідповідності [певних категорій людей] тій чи іншій посаді. Я нічого тут не кажу про вік [претендентів на посади], оскільки зрозуміло, що він має бути віком громадянського повноліття, як у випадку надання громадянських прав. Відчувається, що цей закон про невідповідність посаді не запроваджує жодної несправедливості й навіть, власне кажучи, не створює перешкод будь-якому виборі, адже якщо немає посад абсолютно непотрібних, то немає й таких, які можна було б обіймати усім без винятку. Виходячи з цього принципу вважаю, що закон не повинен виключати жінок [з числа претендентів] на будь-яку посаду. Але ж, скажуть, хіба не смішно бачити жінку, що керує військом чи головує на судовому засіданні?⁹ Хай так! Але можна відповісти таким людям: чи не вважаєте ви, що слід спеціальним законом заборонити громадянам будь-який сміховинний вибір чи будь-яку сміховинну дію, як-от [звичай] обирати сліпого на посаду секретаря суду чи вимощувати каменем судове приміщення? Одне з двох: виборці прагнуть або гарного вибору, й тоді їм ні до чого ваші пра-

вила, або поганого, тоді ваші правила не стануть для них перешкодою.

До того ж, слід зауважити, що запропонована мною зміна передбачає, перш за все, зміну в громадянському законодавстві, яка за необхідністю має призвести до змін, по-перше, в царині нравів, по-друге, що не менш важливо, в справі жіночої освіти¹⁰, то ж заперечення, які сьогодні видаються правдоподібними, втратять свою правдоподібність ще до [остаточного] встановлення нового ладу. Через свою конституцію, жінки є малоприсдатними на війні й протягом певної частини свого життя не можуть виконувати дещо стомливі обов'язки, пов'язані з щоденним перебуванням на службі. Виконання таких функцій унеможлиблюється для них в періоди вагітності, пологів і годування груддю. Проте я вважаю, що в усіх інших відношеннях неможливо визначити між ними і чоловіками такої різниці, яка не була б наслідком різниці в освіті¹¹. Навіть за припущення, що нерівність тілесної й розумової сили чоловіків і жінок залишиться такою, як нині, впливатиме лише такий висновок: якщо розподілити людей на розряди відповідно до їхніх здібностей, то жінки першого розряду нічим не поступатимуться чоловікам другого, й виявляться здібнішими за чоловіків третього і так далі. За ними визнаються усі таланти, окрім винахідницького. Такою є думка Вольтера¹², одного з тих чоловіків, які були найсправедливішими до них і найкраще їх знали. Але, по-перше, якщо призначати на посади лише тих чоловіків, які здатні винаходити щось нове, то матимемо безліч вакансій, навіть у академіях. Існує величезна кількість посадових функцій, на які геніальна людина не повинна витрачати свій час, це було б небажаним також і для суспільства. Втім, ця Вольтерова думка взагалі видається мені вельми необґрунтованою. Якщо порівняти кількість жінок, які отримали гарну і доладну освіту, з кількістю чоловіків, які мають таку ж перевагу, або якщо пильніше поглянути на дуже незначну кількість геніальних чоловіків, які відзначились у царині самоосвіти, ми побачимо, що [життєві] спостереження, якими зазвичай обґрунтовують цю думку, не можна приймати як доказ¹³. На додаток, скутість жіночої душі й розуму опініями, закоріненими у нравах, скутість, яка встановлюється майже з дитинства, і, що є особливо важливим, не зникає й у пору, коли розпочинається формування людського генія¹⁴, неодмінно має перешкоджати успіхам жінок майже в будь-якій діяльності. Подивіться, як мало монахів засвідчили таку успішність, причому навіть у тих царинах, де скутість, зумовлена їхнім станом, здавалося б, має бути не надто відчутною. Втім, чи так вже безсумнівно, що жодна жінка не виявила геніальності? Вважаю, що й посьогодні це твердження є істинним, коли йдеться про науки і філософію, али чи так це в інших царинах? Навіть

якщо обмежитись самими лише французенками, хіба можна не визнати геніальності стилю мадам де Севіньє? Хіба важко відшукати в романах мадам де Лафайєт¹⁵ і в деяких інших тієї пристрасності й чуттєвості, які, власне, й вважаються ознаками геніальності драматичного твору?

Можливо, Ви знайдете, що ця дискусія надто затягнулась, Але зважте, що йдеться про права половини людського роду, права, забуті усіма законодавцями, й що навіть для свободи чоловіків було б корисним вказати на засіб водночас і спростування того єдиного заперечення, яке можуть висунути проти республік, і реального розрізнення їх та держав, позбавлених свободи. Втім, навіть філософ, коли він говорить про жінок, легко може трішечки забути. Але я боюсь, як би мені не посваритись з ними, якщо вони колись прочитають ці мої слова: адже в мене йдеться про їхню рівність, а не про їхню владу. Мене можуть навіть запідозрити у таємному бажанні применшити її. Та й хіба я можу сподіватись на їхні схвальні слова після того, як їхнього схвалення удостоївся Руссо, сказавши, що їх створено лише для піклування про нас, а придатні вони лише для того, аби нас мучити? Однак завжди слід говорити істину, навіть якщо через неї тебе неодмінно висміють. Відтак повертаюсь до головного предмету свого листа.

[...]

ПРИМІТКИ Й КОМЕНТАРІ

Листи громадянина з Нью-Гейвена... вперше було опубліковано у книзі Recherches historiques et politiques sur les États-Unis de l'Amérique septentrionale ... Par un Citoyen de Virginie [Filippo Marrei], avec quatre Lettres d'un Bourgeois de New Haven sur l'unité de la législation [Історичні й політичні дослідження Сполучених Штатів Північної Америки ... здійснені громадянином Вірджинії [Філіппо Маррей]; з додатком чотирьох Листів одного Нью-Гейвенського городянина, з приводу єдності законодавства]. – Paris: Libraire Froullé, T. I, 1788. Повна назва тексту Lettres d'un bourgeois de New Haven à un citoyen de Virginie, sur inutilité de partager le pouvoir législatif en plusieurs corps (переклад див. вище у заголовку на с.162). Твір написано у жанрі листування між вигаданими персонажами.

Переклад з французької здійснено О. Хомою за виданням Condorcet. Sur les élections et autres textes. – Paris: Fayard, «Corpus des oeuvres de philosophie en langue française», 1986, p. 213–218. Коментарі складено О. Хомою.

Посилання

– на трактат Ж.-Ж. Руссо *Про суспільну угоду* (далі *CS*) здійснюються за універсальною пагінацією абзаців (перша лат. цифра – номер книги, друга – номер розділу, араб. цифра – номер абзацу); текст цитується за виданням. **Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права.** – К.: Port-Royal, 2001.

– на трактат Ф. Пулена де ла Бар *Про рівність статей* (далі *ES*) здійснюється за універсальною пагінацією (лат. цифра – номер частини, араб. цифра – номер абзацу), текст цитується за виданням **Пулен де ла Бар Ф. Про рівність статей, Sententiae IV** (2001, № 2), сс. 107–180).

¹ – В цьому випадку *état* перекладається як «стан»; Кондорсе вживає один з найтиповіших для політичної філософії XVII–XVIII ст. термін для позначення одного з різновидів того, що, наприклад, Руссо називав «суспільним станом». Проте мотив типології загальносуспільного устрою тут змішується з мотивом державності (*État*), адже аристократія як стан суспільства в цілому (а не просто верства) дорівнює аристократичній державі. Тому маємо пам'ятати про цю двозначність терміну «стан» в наведеному тексті Кондорсе.

² – Терміном «цивілізація» у даному випадку я перекладаю французьке слово *lumières* (множинна форма іменника *lumière* (світло)), яке означає інтелектуальну здатність в широкому сенсі; показаво, що *lumières du siècle* перекладається як «рівень, якого досягла в своєму розвитку цивілізація», а *siècle des lumières* (або *Lumières*) – як «епоха Просвітництва».

³ – Порівн. з Руссо: «Демократії в буквальному розумінні слова ніколи не існувало і не існуватиме» (CS III, IV, 3); Руссо визнавав існування декількох різновидів аристократії (первісна, виборна, спадкова), вважаючи, що перші два інколи можуть бути велими вдалимй способами урядування (CS III, V, 2–5).

⁴ – Порівн. з Пулен де ла Бар, *ES I*, 14: «Наймудріші законодавці, засновуючи свої республіки, не встановили в цьому зв'язку [тобто, стосовно рівноправ'я і доступу до політичного життя – О.Х.] нічого такого, що було б сприятливим для жінок».

⁵ – Тут в Кондорсе невідтворення засобами української мови гра слів. Адже французьке слово *homme* має значення і «чоловік», і «людина»; я вважаю, що в даному випадку слід обрати перше з наведених значень.

⁶ – Кондорсе розв'язує у дусі рівності статей проблему, поставлену Руссо: «управління [сім'єю] має бути єдиним і має існувати вирішальний голос, який би, за рівного розподілу інших голосів, отримував вирішальне значення» (1.1, V, 5). Руссо не сумнівається у тому, що цей голос, з різних міркувань, повинен належати саме батькові.

⁷ – Флавій Клавдій Юліан (332–363), племінник імператора Константина I, активний прихильник язичництва. Ставши імператором (361) відновив у правах язичницькі культу, здійснив низку реформ, спрямованих на підняття авторитету старих релігій. Його починання було скасовано одразу ж після його загибелі під час походу на Парфію..

⁸ – Термін «виключення», присутній ще в Пулена де ла Бар, через Кондорсе й інших просвітників, став надбанням сучасної феміністичної критики й різноманітних концепцій подолання дискримінації (див. *Sententiae IV*, с. 174, прим 6).

⁹ – Пулен де ла Бар теж відзначав спроби висміяти сам факт можливого перебування жінок на суспільних посадах: «[...] було б смішно бачити жінку, яка навчає з кафедри красномовству чи медицині, простує вулицями у супроводі комісарів й сержантів, здійснюючи поліційні функції, як адвокат виступає з промовою перед суддями, як голова парламенту бере участь в судовому засіданні, керує військом, веде баталії і, нарешті, промовляє перед лицем республік чи володарів[–монархів] як голова амбасди. Згоден, усе це мало б вразити нас, але тільки з однієї причини – унаслідок своєї новизни. Якщо [...] залучати на ці посади жінок, ми звикнемо бачити їх у якості посадовців так само, як звикли їх бачити у їхньому теперішньому становищі щодо нас» (*ES I*, 9–10).

¹⁰ – Зміни в жіночій освіті Кондорсе вважав невідворотними, оскільки актуальна для останнього десятиліття XVIII ст. різниця освітніх рівнів чоловіків і жінок, на його думку, «повинна цілком справедливо розглядатись як позбавлення жінок природного права» (див. *Sententiae IV*, с. 229–230).

¹¹ – Пулен де ла Бар теж вважав різницю в освіті й відповідні соціальні стереотипи єдиною причиною того, що жінки не відзначились в науках і видаються менш здібними до справ, пов'язаних з розумовою діяльністю. Жінок відлучено від академічного спілкування, увесь їхній час поглинають турботи про господарство й дітей або ж (якщо вони належать до найвищих верств суспільства) неробство та безплідні розваги – коли вже тут думати про науку чи суспільну діяльність: «Вчителі й навчання існують лише для чоловіків: скрізь виявляють неймовірну турботу про те, аби навчити їх речей, котрі вважаються потрібними для формування їхнього розуму, тоді як жінок прирікають нудитися неробством, зніженістю і невіглаством або

ж перейматися найбільш низькими й малошанованими справами» (ES I, 38); «Я не кажу ані того, що всі вони [жінки – О.Х.] мають здібності до наук і посад, ані того, що жодна з них не має до цього хисту. Тим більше не стверджується це стосовно чоловіків. Я обстоюю лише одне: коли узяти обидві статі в цілому, то обидві вони [в цьому питанні] виявляться однаково здібними» (ES I, 36).

¹² – Див. вище, с. 134–135.

¹³ – Порівн. з Пулен де ла Бар, ES I, 69: «Скільки було й скільки є нині жінок, яких слід вважати вченими, якщо не кимось більшим. У нашому столітті їх нараховується більше, ніж в усі минулі, й оскільки вони зрівнялись з чоловіками, то, зі специфічних причин, заслуговують на більшу пошану, ніж чоловіки. [...] чи то через вплив труднощів, які перетворили їхній розум на живкіший і проникливіший, чи то через свої природні якості, вони зробились пропорційно талановитішими за чоловіків»; до того ж автор трактату *Про рівність статей* зазначає, що кількість цих успішних жінок є мізерною у порівнянні з тими, «які досягли б не меншого, якби мали подібні ж переваги» (ES I, 70).

¹⁴ – Пулен де ла Бар зазначав, що дівчатка виявляють більше здібностей, ніж їхні однолітки-хлопчики, проте надалі їхньою освітою ніхто не переймається (ES I, 37–38).

¹⁵ – Марі де Рабютель-Шанталь, графиня де Севіньє (1626-1696) і Марі Мадлен де Лафайєт (1634-1693) - популярні французькі письменниці XVII ст.